

Kapronczay Katalin

A magyar nyelv művelése a XVIII. századi Erdélyben. Mátyus István és a magyar orvosi nyelv

Az anyanyelv fejlődése szempontjából a XVIII. század utolsó harmada az egyik legfontosabb időszak, a nyelvújítási törekvések – akkor még – túlzásoktól mentes kora. Kétségtelenül ösztönzőleg hatott a felvilágosodás szellemisége, a tudás anyanyelven való megszerzésének igénye, joga. A felvilágosodás által ihletett szellemi élet nagyarányú fellendülése, amely a nyelvi-irodalmi mozgalmakban is testet öltött, Erdélyt a század utolsó évtizedeiben érte el, némi késéssel az anyaországhoz képest.

Az anyanyelvűség kérdése Erdélyben – a használt három nyelv (magyar, román, német) bármelyikére vonatkoztatva – nem a felvilágosodás korában merült fel először, a reformációval elindult anyanyelvű írásbeliség volt a kezdet, amely a XVII. században újabb ösztönzésekre talált, és ekkor vált művelődési programmá, a XVIII. század végén lett belőle politikai jelszó. Az igazi kibontakozás a sokrétű műveltségű erdélyi értelmiség tevékenységének köszönhető: a papok, tanárok, orvosok, természettudósok érdeme, hogy az anyanyelv jogaiért vívott küzdelem a közügy rangjára emelkedett.

A „két magyar haza” területén, az egész művelt magyar ajkú népesség körében a legfontosabb kérdés az egységes nyelvhasználat megvalósítása volt, amely nem csupán a köznapi szóhasználatot érintette, de még inkább az írott nyelvet: az irodalmat, a megjelenő könyvek és sajtótermékek nyelvezetét, érte ez alatt természetesen a tudományos írásműveket is. Ezt az igényt mind az anyaországbéli, mind az erdélyi írók fennen hangoztatták, saját és egymás szövegeinek minőségét, színvonalát kritikusan szemlélték, gyakorta panaszkodtak némely nyomdászok nyelvi szempontból csapnivaló munkájára.

A nyelvészek, irodalmárok körében hallgatólagos megegyezés született az egységes magyar irodalmi nyelvi norma szükségességét illetően, a megvalósítás során azonban már erősen különböztek a vélemények. Eldöntendő kérdés volt, hogy leginkább mely magyar vidék nyelvhasználata alkalmas a követésre. A korszak nyelvűvelésének, nyelvújításá-

nak, nyelvteremtésének legfontosabb forrása ugyanis a népi nyelvből, egyes tájak szóhasználatából való gazdagodás volt, természetesen bizonyos „fenntartásokkal”. Ugyanis bírálták és igyekeztek elkerülni az illetlen vagy félreérthető kifejezéseket, amelyek „tsömört okoznak”, még abban az esetben is, ha mást nem tudtak helyettük használni.

Úgy tűnik, hogy ezen a téren Erdély a többi magyar nyelvterülethez képest is sajátosabb, különlegesebb helyzetben volt. Nagy feladat elé állította a nyelvészeket, a tudós köröket a két – ellentétesnek tűnő – igény harmonikus megoldása. Egyfelől ápolni, őrizni az erdélyi nyelvi hagyományokat, megtartani a sajátos nyelvi fordulatokat, a régió nyelvi hangulatát. Másfelől közeledni, alkalmazkodni, befogadni az újat, kifejezve ezzel is a magyarság összetartozását.

Az 1770–80-as években már számos kimagasló erdélyi tudós főt említhetünk, akik tevékenységükkel a magyar nyelvi kultúra fejlesztését szolgálták. A nyelvűvelés, nyelvújítás szempontjából a leginkább figyelemreméltó eredményeket ért el a pontosan megfogalmazott tervek alapján fáradozó *Erdélyi Magyar Nyelvűvelő Társaság* (alapítás: 1793) és a vonzasköre, számos természettudós, orvos.

Az *Erdélyi Magyar Nyelvűvelő Társaság* Aranka György (1737–1817) kezdeményezésére alakult meg, sikereit is javarészt az ő szervező tevékenységének köszönhetette. Az erdélyi magyar nyelvűvelés ügye – mindenekelőtt a Társaság és testvérintézménye, az *Erdélyi Kéziratkiadó Társaság* – az ő irányításának eredményeként nem szigetelődött el, hanem az anyaország hasonló mozgalmaihoz igazodva, a lehetőségek szerint együttműködve, hasonló irányba igyekezett haladni.

A hosszú időszak után Kolozsvárott ismét összehívott országgyűlés harmincnegyedik ülésén, 1791. böjtmás havának (március) 18. napján nyújtotta be „*Zágoni Aranka György Atyánkfia Anyanyelvünk' műveléséről és egy arra a végre felállítandó Társaságnak lerajzolásáról készített munkáját*”. A szellemi örök elé két nagy feladatot állít: „*a nyelv*

mívelését és a nemzet világozását”. Ez utóbbiról az a nézete, hogy „a világozás, (azaz) a tudomány hazai plánta legyen”. A mércének azonban nem szabad hazainak lennie, csak olyan nemzeti kultúrát érdemes létrehozni, amelynek gyümölcsei az egyetemes kultúra értékrendje szerint is megállják helyüket. Első feladatuként rögtön leszögezi, hogy feltétlen szükség van egy olyan tudományos egyesületre, amelynek legfontosabb feladata a magyar nyelv fejlesztése, valamint a közművelődés színvonalának emelése és terjesztése. Arra kell törekedni, hogy az anyaországi és az erdélyi nyelvhasználat, helyesírás semmiben sem különbözzék. A nyelv bővítését Aranka nem ellenzi, de csak olyan szavak helyett javasolja az új kifejezések létrehozását, amelyekre ténylegesen nem lehet magyar megfelelőt találni, mindenekelőtt tanácsolja a régi, elfeledett szavak felkutatását is. Javaslatok között szerepelt még a hazai nyomtatott munkák számbavétele (bibliográfia összeállítása), minden tudományterületre kiterjedő, külföldi újdonságokat is beszerző kölcsönző könyvtár, nyomda és könyvkereskedés létrehozása. Összegezve megállapítható, hogy a *Rajzolat* mélyen átgondolt, nagy ívű, a lehetőségek határait mégis józanul felmérő művelődési program.

Fontos megjegyezni, hogy a kutatások hosszú ideig elsősorban a Társaság nyelvészeti, irodalmi és történeti munkásságát tárták fel, holott a működés második szakaszában, 1796–1801 között nagy lendületet vett a természettudományok művelése is, nyilvánvaló párhuzamban az egyes tudományágak magyar szakszókincsének kialakításával.

Az *Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság* tagjai sorában találjuk a XVIII. század legjelesebb erdélyi orvosait, élükön a kolozsvári orvostani intézet tanáraival. Jelenlétük nem csak a Társaság orvostudományi irányultságát bizonyítja, tudományos munkásságuk egyben a magyar orvostudomány egyik fontos korszakát is jelzi.

- *Gyarmathi Sámuel* (1751–1830) bár 1782-ben orvosi diplomát szerzett a bécsi egyetemen, mégis a nyelvészet területén végzett tevékenysége a legjelentősebb.
- *Nyulas Ferenc* (1758–1808) a vegyész, orvosi vegytan és vízelemzés magyar nyelvű szakszókincsét teremtette meg.
- *Getse Dániel* (1768–1824) „Emberszereteti Intézete” alapításával írta be nevét Erdély orvoslásának történetébe, sokoldalú tevékenysége során a Társaság nyelvészeti törekvéseit támogatta, érdeklődéssel kísérte.
- A luxemburgi származású, orvosdoktor *Etienne András* (1751–1797) erdélyi tevékenysége azzal indult, hogy 1790-ben a magyar állampolgárság megszerzése érdekében száz arannyal támogatta az *Erdélyi Nyelvmívelő Társaság* megalakulását. Ezt nem tekintette kényszerű anyagi gesztusnak, a Társaság aktív tagja lett, miközben Zalánán folytatott orvosi gyakorlatot. A kolozsvári királyi líceumban és sebészi tanintézetben a vegytan, ásványtan, kórtan, élettan és az orvostan tanára lett. 1794-ben az uralkodó egy ún. kémiai-metallurgia intézetet létesített a

kolozsvári főiskolán, amelynek tervezetét Etienne András dolgozta ki, a tanintézet első professzora is ő lett. Idegen származása sem akadályozta meg a magyar nyelv elsajátításában, a nép felvilágosítására kiadott munkáját magyar nyelven írta meg *A' franczos navajának leg könnyebb és a' parasztokra nézve leg alkalmatosabb és leg óltob orvoslása* címmel, 1793-ban.

- *Benkő József* (1740–1814) református lelkész, botanikus, történetíró, a botanika magyar nyelvkincsének megújítójaként, a magyar nyelv eredetére és nyelvrokonságára irányuló általános nyelvészeti kérdések kutatójaként is nevet szerzett magának. Furcsa módon alakult a kapcsolata a Nyelvmívelő Társasággal. Benkő kereste az együttműködés lehetőségét, és több kéziratát átengedte a társaságnak, amely azonban személyes ellentétjeik és vitájuk következtében nem támogatta Benkő munkáinak közreadását.

MÁTYUS ISTVÁN ÉS A MAGYAR ORVOSI NYELV

Nem véletlenül hagytuk a felsorolás végére Küküllő megye és Marosozék főorvosát, Kibédi *Mátyus Istvánt* (1725–1802), hiszen jelen keretek között az ő nyelvújítói, szaknyelvtremtői munkásságát kívánjuk vizsgálat tárgyává tenni.

Szegény székely családból származott, alsóbb iskoláit Marosvásárhelyen végezte, majd viszonylag későn, 29 éves korában indult külföldi tanulmányokra. Feltehetően az erdélyi Gubernium anyagi támogatásával végezte tanulmányait az utrechti egyetem orvosi karán 1754–56-ban. Itt szerezte meg orvosdoktori oklevelét, majd rövidebb-hosszabb időt töltött Marburgban, Göttingában, Bécsben, mindenütt orvosi ismeretei gyarapítása végett. Hazatérve előbb Marosozék és Küküllő vármegye, majd Marosvásárhely rendes fizikusa, vagyis államilag kinevezett megyei és városi orvos lett. Ezt a tisztséget 43 éven keresztül töltötte be, kivívtá mind hivatali előjárói, mind a gondjaira bízott betegek legnagyobb elismerését. 1766-ban Mária Teréziától nemességet kapott, ettől fogva használta – szülőhelye iránti tiszteletből – a Kibédi nemesi előnevet. Megyei és városi főorvosként a lakosság egészségének védelme érdekében hozott intézkedéseket, ebben a minőségében bekapcsolódott a felügyelete alá tartozó terület gyógyvizeinek felkutatásába, vizsgálatába, gyógyászati hasznosításuk elősegítésébe. Minden irodalmi, nyelvészeti megmozdulás felkeltette érdeklődését, így a *Nyelvmívelő Társaság* célkitűzéseit is lelkesen támogatta, üléseiken aktívan részt vett. Avatási értekezései kivételével valamennyi munkáját magyar nyelven írta.

Nyomtatásban közreadott munkái közül a legjelentősebb az 1762–67-ben kiadott kétkötetes *Diaetetica*, továbbá az 1787–1793 közötti években megjelentetett hatkötetes *Ó és Új Diaetetica*. Bár az *Ó- és Új Diaeteticát* a korábbi, kisebb terjedelmű kézikönyv bővített változatának vélhetjük, nem erről van szó. A kétkötetes *Diaetetica* hasznos egészségügyi, életviteli tanácsokat tartalmazó kézikönyv, a mindennapok segítője, a hatkötetesség – mintegy 3000 oldalassá – duzzaszt

tott újabb változat azonban már egyértelműen a szakembereknek szánt természethistóriává alakult, ahogyan maga a szerző is bemutatja a címlap szövegében. Jellemzője az enciklopédikus felépítés, a terjedelmes történeteket előadó mesélő, oktató stílus. Az ötödik kötet előszavában a szerző maga ad magyarázatot a mű és előadásmódjának alakulására.

„Nintsenek még nekünk mint más könyvekkel eltölt tudós nemzeteknek magunk nyelvén olyan könyvünk, amelyekre való utasítás által munkánkat rövidíthetnők, hanem a mikről írunk, egészen le kell írunk, amely azoknak a dolgoknak értelmére tartoznak.”

A feldolgozott témakörök igen széles, sokrétű képet adnak a klasszikus diätetika műfaji szabályait követve. A *Diaetetica* első kötetében az ember felépítéséből eredő természeti dolgokat ismerteti, majd az egészségről, betegségről vallott nézeteit, az emberi test felépítését, a különböző temperamentumtípusokat, továbbá mindazon „külső” tényezőket írja le, amelyek az egészséges állapotot befolyásolják (levegő, étel, ital, mozgás és pihenés, álm és ébrenlét, a test tisztulási, az elme indulatai). A második kötet az előzőekben tárgyalt általános kérdéseket vizsgálja a különböző nemű, életkorú és foglalkozású emberek esetében. Igen terjedelmes az asszonyok egészségével, a viselőséggel, a szüléssel, a gyermekágyassággal, továbbá a csecsemők és kisgyermek egészségével, ápolásával foglalkozó rész. A betegek és lábadozók diétáját betegségek szerint tárgyalja, majd a leggyakoribb beavatkozásokról (érvágás, köpölyözés, purgatio, vízkúrák stb.) és azok eszközeiről szól.

A hatkötetes *Diaetetica* tárgyköre – mint említettük – némi képp módosult, bővült. Az első kötetben az emberi test alkotmányát ismertette, meglehetősen részletes anatómiát és élettant találunk, majd az embert körülvevő fizikai környezet bemutatása következik, és mindezeknek az egészségre gyakorolt befolyásáról (a levegő összetétele, a páratartalom, a szennyezettség, az egészséges lakóhely, tisztaság stb.) értekezik a szerző. A következő négy kötet az ételekről és az italokról szól, a „természet három országának” bemutatása pedig a növény-, állat- és ásványvilág leírása. Ezek a kötetek már a klasszikus természethistória szerkesztési és tartalmi szabályait mutatják, minden egyes tárgykör előadása a legtágabb történeti háttérismereteket tárja fel és osztja meg az olvasóval, és ezzel a legértékesebb kultúrtörténeti feldolgozások sorába lép. A hatodik kötet lényegében a kétkötetes *Diaetetica* második kötetének anyagát tartalmazza bővített formában. Talán az egyik legérdekesebb fejezete az „elme indulataival” foglalkozó, a pszichológia tárgykörébe tartozó elmélkedés.

A *Diaeteticáról* valamennyi kortárs és későbbi elemző úgy szól, hogy kiemeli a szép, „ízese erdélyi” nyelvezetet, előadásmódot. A mai olvasó számára néha kissé nehézkesnek tűnhet, de ez valamennyi korabeli magyar nyelvű írást jellemzi, a még nem egységesített helyesírás és a mondatszerkesztés egyenlenségei miatt.

Máttyus István portréja az *Ó és Új Diaetetica* első kötetében

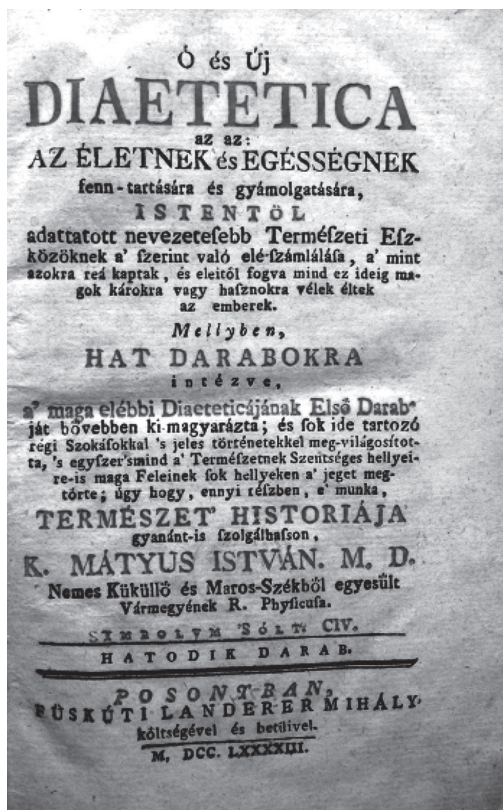
Ekként vélekedett erről a szerző:

„Másként-is, melly bajos légyen az efféle dolgokat e’ mi szük és Tudományokhoz még nem igen szokott Magyar nyelvünkön, röviden s még-is világosan ki-beszélni, a’ ki nem próbálta, alig hihetné-el. Ez okból, sok helyeken Deák szókkal-is kellett élnem, a’ melly szók közül az olyanokat, mellyek még Magyarra nem lettek, imitt-amott, a’ mint lehetett, Magyarul-is ki tettem.” (3a)

Vagyis Máttyus is a kortárs szerzők gyakorlatát követte a jól érthetőség érdekében.

Néhány oldallal később a „méréskelten újító” nyelvész véleményét fogalmazza meg, aki kerüli és elítéli az erőltetett, sokszor érthetetlen szóalkotásokat:

„Lehet, hogy némelyek azt-is hibául fogják tulajdonítani, 1.) Hogy sok Deák szót elegyíttem a’ régi bölts Romaiak, a’ magok Deák nyelvek közi, a’ tudós Görög nyelvből, mellyből vették-vala a’ nemesebb Tudományokat, a’ jelesebb ki-fejező szók közül olly sokat által-vinni nem szégyellették; mi kisebbségünkre szolgálhat nekünk Magyarokul, a’ kiknek eredeti nyelvünk, ha igazat kell valanunk, a’ házi és mezei közönséges dolgokon kívül alig terjedett, ha imitt-amott Deák szókkal élünk-is? [...] Mi oktalan büszkeség volna tehát bennünk, a’ kiknek a’ jelesebb Tudományok most kezdenek fel-virradni, e’ részben nyelvünk’ fogatkozását meg-nem esmérni? és a’ már szinte közönséges szokásba ment értelmes Deák szókat meg-vetvén, magunk képzelődésünk szerint, holmi idéten, tekeres-fatsaros, értelem nélkül való hangzásokat tojni-bé a’ szép Tudományokba?”

Az Ó és Új Diaetetica címlapja

Véleménye és a szerkesztési elv néhány évvel később sem igen módosult:

[...] minthogy Munkámnak nagy részét, a' régi és újabb választott Tudósoknak fel-jegyzett bölts tapasztalásai, elmés okoskodásai és fontos mondásai tészik: az e'féléket-is rész-szerint az ő tiszteletekre, rész szerint magam beszédeimnek nagyobb hitelére, sok materiákban Deákul és Magyarul szóról szóra által-írtam; vagy pedig a' rövidség' kedvéért tsak Magyarul tettem fel; a' Görög Írókzavait a' Deák fordításból, minthogy ezek-is nálunk tsak Deák nyelven Ólvastatnak." (4a)

Vajon mennyiben tekinthetjük Mátyus Istvánt nyelvújítónak, orvosi szakkifejezések teremtőjének? Erre csak a sok ezer oldalas *Diaeticák* elemzése adhat választ, ami csaknem olyan nagyszabású vállalkozás, mint a kötetek megírása volt.

Az alábbi szakszógyűjtés alapja az emberi test alkotmányáról (vagyis anatómiájáról) szóló fejezet, amely tartalmilag azonos mind a *Diaeticában* (3c), mind az *Ó és Új Diaeticában* (4b), csupán a terjedelem különbözik.

A' Melyben, melly a' hastól egy jó erős húsos hártýával záratik keresztül-el: rekeszizom, diaphragma
 chylus: nyirok (még nem használ rá magyar elnevezést)
 portzogó: még ezt a nevet használja az ízületekre
 musculus: még nem használ magyar szót az izomra
 nyelő-gége, vagy torok: aesophagus
 gyomor alsó szája: pylorus
 tizenkét ujnyi bél, vagy második gyomor: intestinum duodenum
 vakkél vagy gömbötz: caecum
 vastag-bél vagy májosnak való hurka: colon
 nyálka, amit Mátyus takonynak nevez: muscus
 torokbéli nedvesség: liquor aesophageus
 gyomorbéli nedvesség: liquor gastricus
 belekbéli nedvesség: liquor entericus
 a belek körül forgó mozgása: motus peristalticus
 megemésztés: digestio
 májból kivezető tsótske: ductus choledochus
 szív-tok: pericardium
 a szívben két üreg van, mellyeket a szív üregeinek, kamráinak, gyomrainak neveztetnek: ventriculus cordis
 élő vagy felverő ér: artéria
 ér (minden jelző nélkül): véna
 tüdőbéli élő-ér: arteria pulmonalis
 tüdőbéli ér: vena pulmonalis
 érzékelés, érzékszervek: az emberi öt érzékenység
 ízérés vagy kóstolás: izelés
 bűzlés: szaglás
 echo: Mátyus 'hang', illetve 'hallás' értelemben használja, magyar megfelelő nélkül

Nyilvánvaló, hogy a további kötetekben is ezeket a szak-kifejezéseket használta, de a hosszadalmas kultúrhistóriai leírásokban, életmódbeli és táplálkozási tanácsok között jobban rejtve maradnak az orvosi szakszavak. Gazdag és értékes nyelvi szempontból is a botanikához, vizekhez (forrás és gyógyvizek) kapcsolódó fejezetek szövege. Mátyus István nyolc vaskos kötetnyi *Diaeticája* érdemes a nyelvi elemzésre.

IRODALOM

1. Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság kétszáz éve (1793–1993) Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület 1994:98 In: Erdélyi Tudományos Füzetek 218.
2. Kapronczay Katalin *Orvosi művelődés, egészségügyi kultúra a XVIII. századi Magyarországon* Budapest, Semmelweis Kiadó 2007:236.
3. Mátyus István *Diaetetica, Az Az, a' jó egészség' megtartásának módját fundamentumosan elő-adó könyv. 1–2. darab* Kolozsvár, Páldi István ny. 1762–1767:3–3(a), XVIII–IX–3(b), 10–60–3(c).
4. Mátyus István *Ó- és Új Diaetetica az az: az életnek és egészségnek fenntartására és gyámogatására [...] adatott nevezetesebb természeti eszközök [...] 1–6. kötet.* Posonyban, Fűsküti Landerer Mihály 1787–1793:V–4(a), 58–142–4(b).

„Minél többet gondolkodom nyelvünk bölcséletén, annál inkább felismerem végtelen felsőbbiségét sok más nyelvvel szemben.”

Széchenyi István